

ROSSIYA IMPERIYASINING TURKISTONNI BOSIB OLISHI

Muminova Vazira Mirxalikovna*Toshkent shahar Chilonzor tumani**Chilonzor tuman 2-son kasb hunar maktabi tarix fani yetakchi o'qituvchisi*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Rossiya imperiyasining Turkistonni bosib olish yo'lidagi mustamlakachilik siyosati, urushlar va norozilik kayfiyatlari haqida malumot berilgan.*

Kalit so'zlar: *Turkiston, Rossiya imperiyasi, mustamlaka, vassal, bosqinchilik, Angliya, Qo'qon, Buxoro, Xiva, Kaufman, Chernyayev, Perovskiy, Romanovskiy.*

Tahlillarga ko'ra, XVI asr boshidan, Temur va temuriylar saltanati inqirozidan keyin boshlangan ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy turg'unlik natijasida Turkiston XVIII-XIX asrlarga kelib dunyoning ko'pgina mamlakatlaridan orqada qolayotganligi sezilayotgandi.

Turkiston xonliklari uchun bo'lgan ana shunday og'ir sharoitda dunyoning bosqinchi davlatlari, xususan Rossiya va Angliya o'lkamizga ko'z olaytira boshladi. Aslida Rossiya Turkistonni bosib olish rejasining amalga oshishiga XVI asr o'rtasida Ivan Grozniy zamonidayoq Qozon (1552), Astraxon (1556) va Sibir (1581-1590) xonliklari qo'lga kiritilganidan keyin kirishgandi. Ana shu maqsadda 1558-1559 yillarda Antoni Jenkinsonning Buxoroda bo'lishi, XVII asrda Rossiyadan Buxoro va Xivaga 9 marta elchilarning kelishi jarayonida esa xonliklarning iqtisodiy va harbiy ahvoli o'rganilishi amalga oshirilgandi. Imperator Pyotr I davrida xonliklarning g'arbiy, shimoliy va sharqiy chegaralarida harbiy istehkomlar qurish maqsadida harbiy ekspeditsiyalar yuborilishi amalga oshirilgandi. XVIII asrda Rus davlati qozoqlarining Kichik juz, O'rta juz va Katta juz hududlarini qo'lga kiritgandan keyin o'zbek xonliklarining bosib olinishida qulayliklar yaratish uchun 46 ta katta va 96 ta kichikroq harbiy qal'a va istehkomlar quriladi va ularga o'zining harbiy qismlarini joylashtiradi. Lekin Rossiyaning bu harakati Angliya manfaatlariga zid edi. Chunki Angliya o'z tasarrufidagi Hindiston va Afg'oniston orqali O'rta Osiyo davlatlari bilan savdo-sotiq qilardi. U rus savdogarlarini bu hududlardan siqib chiqarishga intilardi hamda ruslarning chegaralari Afg'onistongacha yetib borishini xoxlamasdi. Inglizlar rejasiga ko'ra xonliklar ikkala mustamlakachi davlat o'rtasidagi «betaraf maydon» bo'lishi zarur edi. Undan tashqari Angliya O'rta Osiyo xonliklarining bu davrdagi kuchsizlanayotganligidan foydalanib, Rossiyaning harbiy bosqini boshlanishi mumkinligini ham e'tibordan chetda qoldirmayotgandi.

Rossiya va Angliya o'zaro munosabatlarini yaxshilash va raqobatchilikni yumshatish uchun 1856 yilning 19 martida o'zaro bitim tuzdi. Rus general-leytenant Hrulevning fikricha, bu bitim o'zaro munosabatlarni o'zgartirmadi, chunki u mahalliy

savdo va hukmronlik qilish masalalarini o'z ichiga olmagandi. 1858 yil martida Angliya parlamenti Hindistonni o'z mustamlakasiga aylantirish va Turkistonda savdo aloqalarini kengaytirish maqsadida mahsus qo'mita ta'sis etdi. Natijada Turkistonda rus-ingliz raqobatchiligi yil sayin kuchayib bordi. Angliya o'z diplomatlari, sayyohlari va ayg'oqchilari vositasida Buxoro, Xiva va Qo'qon xonliklarini Rossiyaga qarshi ittifoqqa uyushtirishga harakat qildi. Angliya bunda Turkiya hamkorligidan ham foydalanmoqchi bo'ldi. Lekin bu urinishlar natija bermadi.

O'rta Osiyoda ruslar va inglizlar o'rtasida raqobatchilikning keskinlashuvi harbiy to'qnashuvga olib kelishi mumkin edi. Lekin 1869 yilda har ikkala davlat o'rtasida muzokaralar boshlanishi bunga yo'l qo'ymadi. Natijada ikkala davlat o'rtasida betaraf davlatlar bo'lishi zarur, degan xulosaga kelindi. Rossiya uchun bu Afg'oniston bo'lishi mumkin edi. Angliya esa Afg'oniston va O'rta Osiyo bo'lishini xoxlardi. Natijada masala ochiq qoldirildi. Chorizm o'zining mustamlakachilik siyosatini davom ettiradi. Bu inglizlarning noroziligiga sabab bo'ladi. Shu bois Buyuk Britaniya vakili Forsayt 1873 yilda Toshkentga kelib, general-gubernator Kaufman bilan uchrashadi va u Qo'qon xonligining butunlay Rossiya tomonidan bosib olinishiga rozilik bildiradi. Buxoro amirligining esa Rossiya tasarrufida mustaqil qolishligiga kelishildi. Natijada amirlikning batamom bosib olinishi kechiktirildi.

Turkistonning chor Rossiyasi tomonidan bosib olinishi inglizlarning Turkiston uchun qiziqish harakatlarining kuchayishi chor Rossiyasini ko'proq tashvishga soldi. U xonliklarga bevosita chegaradosh bo'lganligidan foydalanib harbiy harakatlarni boshlab yubordi. Orenburg general-gubernatori V. A. Perovskiy 1834 yilda Kaspiy dengizi qirg'og'idagi Mang'ishloqda harbiy istehkom qurib, unga Novo – Aleksandrovskeye deb nom berdi. 1845 yilda Orenburg va Yoyiq, 1847 yilda Sirdaryoning Orol dengiziga quyilish joyida Rayim harbiy istehkomlarini qurdi. Perovskiy qo'shinlari 1853 yilda Qo'qon xonligiga qarashli Oq masjid (hozirgi Qizil O'rda) ni bosib oldi. Xonliklarning shimoliy-sharqiy tomonidagi G'arbiy Sibir general-gubernatori G. Gosford 1847 yilda Yettisuvdagi Ulutov yaqinida ikkita harbiy istehkom, Olmati yonidagi Verniy istehkomini kurib harbiy kuchlarni joylashtirdi. 1860 yilda Qo'qon xonligiga qarashli To'qmoq va Pishpakni egalladi. 1864 yil mayida Chernyayev otryadi Avliyo otani bo'ysundiradi. Qisqasi, 1847-1864 yillarda rus qo'shinlari Qo'qon xonligining hozirgi Qozog'iston va Qirg'iziston hududlaridagi joylarini egallab oladi.

Endi navbat Qo'qon xonligining tayanch shaharlari hisoblangan Turkiston va Chimkent uchun harakatlar boshlanib ketadi. Qo'qondan sarkarda Alimqulning qarshiligiga qaramasdan 1864 yil 12 iyulida Turkiston egallanadi. 1864 yil sentyabrining boshlarida esa Chimkentni ham egallashga muvaffaq bo'ladi.

Chernyayev 1864-1865 yil kishida harbiy tayyorgarlik ko'rib, Sibir va Orenburgdan qo'shimcha qurol-yarog', yangi batalonlar, sapyorlar rotalari oldi. Mahalliy aholi orasidan Chernyayev foydasi ishlovchi sotqinlar ham topildi. 1865 yil bahoridan Chernyayev Toshkentga yangi hujum boshladi. Chernyayev 28 aprelda

Chirchiq yoqasidagi Niyazbek qal'asini egallab, Toshkentni suv bilan ta'minlovchi Kaykovuz anhoriga Chirchiqdan suv chiqarib beruvchi to'g'on buzib tashlanadi. Shu orada lashkarboshi Alimqul ham Toshkentga yetib keldi. 9 may kuni Solar arig'i yaqinida bo'lgan katta jangda Alimqul yarador bo'lib, halok bo'ldi. Nihoyat shaharliklar qarshiligi sindirildi, 15 iyun kuni Toshkent zabt etildi. Chernyayev 1866 yil yanvarida Jizzaxga hujum qiladi va mag'lubiyatga uchraydi. O'zboshimchaligi uchun Chernyayev Rossiya markaziga chaqirilib, o'rniga general Romanovskiy yuboriladi. U Orenburgdan yordam olib Buxoro amirligiga yurish boshlaydi. 1866 yil mayda Yerjarda bo'lgan jangda amir Muzaffar qo'shinlari yengiladi va Jizzaxga qochadi. Romanovskiy harakatni Ho'jand tomon yo'naltiradi va uni 19-22 may kunlari uni qo'lga kiritadi. 1866 yil avgustida Orenburgdan general-gubernator Krijanovskiy Toshkentga kelib, Romanovskiy bilan birgalikda Buxoro amirligini tor-mor qilishni kelishadi. 1866 yil oktyabrida O'ratepa viloyati, Zomin qal'asini bosib oladi. Endi Jizzax uchun jang boshlanadi. Jizzax balandligi 4 metr, uni 3 metrlik ikki qavat devor bilan o'rab olingan qal'a edi. Shaharda 10 ming himoyachi ham bor bo'lgan. Shaharga kiradigan darvozalar ham tuproq bilan to'ldirilgandi. Lekin 11-18 oktyabr kunlari bo'lgan jang bosqinchilari foydasiga hal bo'ldi va shahar egallandi. Shundan keyin imperator Aleksandr II 1867 yil 14 iyulda 1865 yilda tuzilgan Turkiston viloyatini Turkiston general-gubernatorligiga aylantirish, Turkiston harbiy okrugini tuzish to'g'risida farmon berdi.

General-gubernator va okrug qo'mondoni etib general-ad'yutant K. P. Fon Kaufman tayinlandi. U Buxoro amirligini bosib olishni tezlashtirib 1868 yil 1-2 may kunlari Samarqand uchun Zarafshon yonidagi Cho'ponotada kattik janglar olib borib uni egalladi. Kaufman Zirabuloqda amir qo'shinlari bilan urishayotgan bir paytda Qarshi, Shahrisabz va Kitob beklari Jo'rabek va Bobobek hamda amirning o'g'li Abdumalik To'ra 27 may kuni Samarqandga qo'shin bilan yetib kelib Samarqandda ko'tarilgan qo'zg'olonga qo'shildilar. Ular Kaufman Samarqandda qoldirgan polkovnik Nazarov va mayor Shtemko boshliq harbiy qismlar bilan 8 kun jang qilib, ularning 500 kishidan iborat armiyasidan 275 tasini halok va yarador qiladi. Bundan habar topgan Kaufman zudlik bilan Zirabuloqdan Samarqandga kelib 8 iyun kuni Samarqand aholisi qirg'in qildi.

Chorasiz qolgan amir Muzaffar 1868 yil 23 iyunda Kaufman bilan sulh tuzishga majbur bo'ldi va Rossiyaning vassaliga aylandi. Shunga ko'ra, Buxoro amirligi mustaqilligini yo'qotish bilan birga barcha Samarqand, Kattaqo'rg'on va Zarafshon daryosining yuqori qismidan ham ajraldi. Yana 500 ming oltin to'lash va xorijiy mamlakatlar bilan mustaqil aloqalar qilmaslik majburiyatini ham oldi. Amirlikdan tortib olingan hududlarda 1868 yilda Zarafshon okrugi tuzilib, unga general mayor Abramov boshliq etib tayinlandi. Amirning bu harakatlari xalqning yuqori tabaqasi noroziligiga va unga qarshi harakatlar boshlanishiga sabab bo'ldi. Ayniqsa Shahrisabz va Qarshida kuchli norozilik bo'ldi. Muzaffarning to'ng'ich o'g'li Abdumalik To'ra,

erksevar beklar Jo'rabek, Bobobek va Sulton Sodiklar birgalikda ozodlik kurashini boshlab yubordilar. Ular dastlab Muzaffarga qarshi urushib Shahrisabzni va Qarshini egalladilar. So'ngra Karmana va Chiroqchi ham ular qo'liga o'tdi. Muzaffar 1868 yil kuzida Kaufmandan yordam so'radi. Bunga javoban dastlab Abramov boshliq harbiy qismlar yuborildi. Kuchlar teng bo'lmaganligidan Abdumalik va Sulton Sodiq xon huzuriga yordam so'rab bordi. Ular keyin Afg'oniston tomon bordi. U yerdan yordam ololmagach Hudoyorxon huzuriga bordi. Bu yerdan Qashqarga Yoqubbek huzuriga keldi va shu yerda panoh topib, 1909 yilda vafot qiladi.

Ko'rinadiki, amir Muzaffar bosqinchilarga qarshi emas, Kaufman yordamida o'z vatandoshlariga qarshi urushga kirishadi, 1870 yil avgustida ularni dushman – bosqinchi kuchlari yordamida yengib, o'z taxtini saqlab qoladi. Shahrisabz va Kitob bekliklari ham amirlik tarkibida qoladi. Chor Rossiyasi Buxoro amirligi va Qo'qon xonligi yerlaridan tarkib topgan Turkiston general-gubernatorligini O'rta Osiyoni bosib olishdagi tayanch markaziga aylantirgach, Xiva xonligini bosib olishga kirishadi. Ular bu ishga Bekovich-Cherkasskiy ekspeditsiyasining halokati va 1839 yilda Perovski harbiy yurishining barbod bo'lganligini e'tiborga olib, 1872 yil oxirlarida Orenburg general-gubernatori, Kavkazdagi podsho noibi va Turkiston general-gubernatori harbiy vazir ishtirokida Peterburgdagi mahfiy kengashda Xiva xonligini bosib olishga kelishildi. Bunga ko'ra, Turkiston general-gubernatorligi sharqdan, Orenburg general-gubernatorligi harbiy qismlari shimoliy-g'arbdan harakat qilishlari zarur edi. Xiva xoni Muhammad Rahim bundan xabardor bo'lgani holda Angliyadan yordam so'ragandi. Lekin Angliya Rossiya bilan ochik to'qnashuvdan xavfsiradi. Demak xonlik faqat o'zining ichki imkoniyatlariga qarab ish tutishga majbur bo'ldi. Kaufman 1873 yil bahorida 12 mingdan ortiq zobit va askar, 56 ta to'p-zambaraklar bilan Xiva xonligiga qarshi harakat boshladi. Ayni paytda, Xivaga qarshi Orenburg, Mang'ishloq, Krasnovodsk, shuningdek, Kavkaz okrugi qo'shinlari ham harbiy yurishni boshlagan edi. Umumiy qo'mondonlik Kaufman zimmasiga yuklatilgandi. Amudaryo bo'ylarida qirg'inbarot janglar bo'ldi. 1873 yil 18 may kuni Kaufman harbiy qismlari Amudaryodan o'tib Hazoraspni egallaydi, Qo'ng'iro't va Ho'jayli shaharlari, Mang'it qal'asi zabt etiladi. Istilochi qo'shinlar Xivaga yaqinlashib qolganda Muhammad Rahim poytaxtni tashlab chiqadi va Izmiksho'r yaqinidagi bir turkman ovuliga yashirinadi. Kaufman shaharni zabt etadi va 1873 yil 12 avgustida Xivaga yaqin Gandimiyon qishlog'ida Kaufman bilan Muhammad Rahimxon shartnoma imzolaydi. Bunga ko'ra Xiva Rossiyaning vassaliga aylantiriladi, Amudaryo quyi oqimining o'ng tomoni Rossiya tarkibiga kiritiladi, 2 mln 200 ming so'm tovon to'lash kelishiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. E.Xoliqov, D.M.Lafasov Qodirova Jahon tarixi. T., 2002.
2. S. Tillaboyev, A. Zamonov O'zbekiston tarixi T., 2010.
3. D.Abdurahmonova, G. Rustamova XIX asrning ikkinchi yarmi-XX asr boshlarida mustamlaka hokimiyati tizimi T., 1999
4. Кастельская З. Из истории Туркестанского края (1865-1917) М., 1980.
5. История России XX век. Минск, РИВШ, 2005
6. Исхаков Ф. Центральная Азия и России в XVIII-нач. XX вв. Т, 2009.
7. Хидоятов Г. Из история англо-русских отнашений в Средней Азии в конце XIX в. Т., 1969.